

ÇAĞDAŞ UYGUR TÜRKÇESİNİN TELÂFFUZ KURALLARI (TASLAK)*

EMİNE GAPPAR

(Bu taslak, Şincan (Doğu Türkistan) Sosyal Bilimler Akademisinin yardımcı akademisyeni Emine Gappar tarafından düzenlenmiştir. Şincan Uygur Özerk Bölgesi Halk Hükümetinin onayına göre 09.06.1987'de denemek amacıyla yürürlüğe koymak için ilân edilmiştir).

Çağdaş Uygur Türkçesinin telâffuz kurallarında Uygur yazı dilinin etkisi altında şekillenmekte olan Urumçi telâffuzu esas alınmıştır.

Bu özellikler genellikle, Uygur ağız edebî dilinin fonolojik sistemindeki değişmez, kurallı ve umumî hâdiselere göre ele alınır.

Kelimelerin telâffuzunu yazıda daha net bir şekilde ifade edebilmek için, bugün Uygur dilciliğinde kullanılan Lâtin harflerinin transkripsiyon işaretleri (bazı gerekli işaretleri ilâve edilerek) kullanıldı.

Transkripsiyon işaretleri şöyledir:

(ا) a, (ه) e, (ب) b, (پ) p, (ت) t, (ج) c, (چ) ç, (خ) h, (د) d, (ر) r, (ز) z, (ژ) j, (س) s, (ش) ş, (غ) ğ, (ف) f, (ق) k, (ك) k, (گ) g, (ل) l, (م) m, (ن) n, (هـ) h, (و) o, (ئو) u, (ئۆ) ö, (ئۇ) ü, (و) v, (ئى) i¹, (ي) y.

Özel işaretler şöyledir:

[:] işareti, ünlülerin uzatılmasını ifade eder;

[°] işareti, kalın ünlülerin tonsuz olarak telâffuz edilmesini, patlayıcı ünsüzlerin sızıcı olarak telâffuz edilmesini ifade eder;

['] işareti, hecelerin ayırarak telâffuz edilmesini ifade eder.

* Milletler Neşriyatı, *Hazirki Zaman Uyğur Edebiy Tiliniñ Teleppuz Luğiti* (Çağdaş Uygur Edebi Dilinin Telâffuz Lügâtı), Pekin 1988, ss. 11-34.

I. FONEMLERİN TELÂFFUZU

1. Uygur Türkçesindeki ünlü fonemlerin normal telâffuzu genellikle kelime başında açık hecede bulunan ünlüye bağlıdır. Meselâ:

<i>ana</i>	“ana, anne”	<i>énik</i>	“açık, net”
<i>orun</i>	“yer, mekan”	<i>ö:rük</i>	“erik”
<i>ene</i>	“işte, o”	<i>inek</i>	“inek”
<i>umaç</i>	“mısır unu çorbası”	<i>üzüm</i>	“üzüm”

Ünsüz fonemlerin normal telâffuzu ise nefes akımındaki hazırlık ve engelin oluşması ve onun aşılması aşamalarında karşımıza çıkan telâffuz sayılır.

Fonemlerin temel ayırdedici özellikleri şöyledir:

- 1) *a* – dudaksıllaşmamış, arka damak, geniş ünlü;
- 2) *e* – dudaksıllaşmamış, ön damak, yarı geniş ünlü;
- 3) *é* – dudaksıllaşmamış, ön damak², yarı dar ünlü;
- 4) *i* – dudaksıllaşmamış, ön damak³, dar ünlü;
- 5) *o* – dudaksıllaşmış, arka damak, dar ünlü;
- 6) *u* – dudaksıllaşmış, arka damak, dar ünlü;
- 7) *ö* – dudaksıllaşmış, ön damak, dar ünlü;
- 8) *ü* – dudaksıllaşmış, ön damak, dar ünlü;
- 9) *b* – çift dudak, sedalı, patlayıcı ünsüz;
- 10) *p* – çift dudak, sedasız, patlayıcı ünsüz;
- 11) *m* – çift dudak, sedalı, nazal ünsüz;
- 12) *w* – dış dudak, sedalı, sızıcı ünsüz;
- 13) *f*⁴ – dış dudak, sedasız, sızıcı ünsüz;
- 14) *s* – dış, sedasız, sızıcı ünsüz;
- 15) *z* – dış, sedalı, sızıcı ünsüz;
- 16) *d* – dış, sedalı, patlayıcı ünsüz;
- 17) *t* – dış, sedasız, patlayıcı ünsüz;

- 18) *n* – diş, sedalı, nazal ünsüz;
 19) *l* – dil ortası, sedalı, avurt ünsüz;
 20) *r* – diş, sedalı, titreş ünsüz;
 21) *c* – ön damak, sedalı, patlayıcı, sızıcı ünsüz;
 22) *ç* – ön damak, sedasız, patlayıcı, sızıcı ünsüz;
 23) *ş* – ön damak, sedasız, sızıcı ünsüz;
 24) *j⁵* – ön damak, sedalı, sızıcı ünsüz;
 25) *y* – damaksıl, sedalı, sızıcı ünsüz;
 26) *k* – arka damak, sedasız, patlayıcı ünsüz;
 27) *g* – arka damak, sedalı, patlayıcı ünsüz;
 28) *ñ* – arka damak, sedalı, nazal ünsüz;
 29) *ķ* – arka damak, sedasız, patlayıcı ünsüz;
 30) *ğ* – arka damak, sedalı, sızıcı ünsüz;
 31) *h* – arka damak, sedasız, sızıcı ünsüz;
 32) *h* – gırtlak, sedasız, sızıcı ünsüz;

II. KONUŞMA ESNASINDA FONEMLERİN TELÂFFUZU

a. Ünlü Fonemlerin Telâffuzu

2. Ünlü fonemlerin uzatılarak telâffuz edilmesi:

1) Bazı kelimelerin açık hecelerindeki ünlüler, telâffuzda ifade edilir: Mesele, lâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>adem</i>	<i>a:dem</i>	“adam, insan”
<i>nale</i>	<i>na:le</i>	“feryat, çığlık”
<i>i'ane</i>	<i>ia:ne</i>	“(yazı dili) iane”
<i>begzade</i>	<i>begzade</i>	“beyefendi”

2. Ünlüler, kendinden sonra gelen ses unsurlarının düşmesiyle açık hece durumuna gelirlerse biraz uzatılarak telâffuz edilirler: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>amut</i> < <i>armut</i> < <i>aramut</i>	<i>a:mut</i>	“armut”
<i>ete</i> < <i>erte</i>	<i>e:te</i>	“ilk, erken”
<i>ördek</i>	<i>ö:dek</i>	“ördek”
<i>bazarğa</i>	<i>baza:ğa</i>	“pazara”
<i>bazarlarğa</i>	<i>baza:la:ğa</i>	“pazarlara”
<i>alğan</i>	<i>a:ğan</i>	“alan”
<i>alalmiğan</i>	<i>ala:miğan</i>	“almayan”
<i>bora</i> < <i>boyra</i>	<i>bo:ra</i>	“kamıştan yapılmış hasır”
<i>çöçüver</i> < <i>çöçüy- ber</i>	<i>çöçü-ve</i>	“şaşıvermek”
<i>çukan</i> < <i>çuvkan</i>	<i>çu:kan</i>	“bağırta, bağırma”
<i>ze'fer</i> (ze'fir) <i>zeper</i>	<i>zeper</i>	“zafer”
<i>étiraf</i> < <i>é'tiraf</i> (<i>i'tiraf</i>)	<i>é:tirap</i>	“itiraf”

3. Bazı kelimelerde ünlüler, kendinden sonra gelen ses unsurlarının son hecesine geçmesi ile açık hece durumunda kalırlarsa, aynı zamanda vurgusunu da koruyorsa biraz uzatılarak telâffuz edilirler: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>san - sani</i>	<i>san - sa:ni</i>	“sayı”
<i>hal - halet</i>	<i>hal - ha:let</i>	“hal, durum”
<i>yal - yali</i>	<i>yal - ya:li</i>	“yele”
<i>ter - teri</i>	<i>ter - te:ri</i>	“ter”
<i>on - oni</i>	<i>on - o:ni</i>	“on”

4. “*idi, ikén, imiş*” yardımcı fiilleri, “*i*” vokali ile biten (zayıflama sonucunda meydana gelen *i* dahil) kelime kökleri ve fiillerin şart kipiyle (III. şahıs, olum-

lu-olumsuz) geldiği zaman birleşerek okunur. Bundan dolayı, yardımcı fiillerinin başındaki “i” vokali ile kelime kökünün sonundaki vokal birleşerek telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>oķuķuĉi idi</i>	<i>oķuķuĉi:di</i>	“oķrenci idi”
<i>oķuķuĉi iken</i>	<i>oķuķuĉi:ken</i>	“oķrenci imiş”
<i>oķuķuĉi imiş</i>	<i>oķuķuĉi:miş</i>	“oķrenci imiş”
<i>oķuķuĉisi idi</i>	<i>oķuķuĉisi:di</i>	“oķrencisi idi”
<i>oķuķuĉisi iken</i>	<i>oķuķuĉisi:ken</i>	“oķrencisi imiş”
<i>oķuķuĉisi imiş</i>	<i>oķuķuĉisi:miş</i>	“oķrencisi imiş”
<i>bala idi</i>	<i>bali:di</i>	“ĉocuk idi”
<i>bala iken</i>	<i>bali:ken</i>	“ĉocuk imiş”
<i>bala imiş</i>	<i>bali:miş</i>	“ĉocuk imiş”
<i>balimidi< balimu idi</i>	<i>balimi:di</i>	“ĉocuk mu idi”
<i>balimidi< balimu iken</i>	<i>balimi:ken</i>	“ĉocuk mu imiş”
<i>balila idi</i>	<i>balili:di</i>	“ĉocuklar idi”
<i>balila iken</i>	<i>balili:ken</i>	“ĉocuklar imiş”
<i>balila imiş</i>	<i>balili:miş</i>	“ĉocuklar imiş”
<i>kelse idi</i>	<i>ke:si:di</i>	“gelse idi”
<i>kelse iken</i>	<i>ke:si:ken</i>	“gelse imiş”
<i>kelse imiş</i>	<i>ke:si:miş</i>	“gelse imiş”
<i>kelmise idi</i>	<i>ke:misi:di</i>	“gelmesi idi”
<i>kelmise iken</i>	<i>ke:misi:ken</i>	“gelmesi imiş”
<i>ķelimi idi</i>	<i>ķelimi:di</i>	“kalemi idi”
<i>ķelimi iken</i>	<i>ķelimi:ken</i>	“kalemi imiş”
<i>ķelimi imiş</i>	<i>ķelimi:miş</i>	“kalemi imiş”
<i>yoĝini idi</i>	<i>yoĝini:di</i>	“būyūĝu idi”
<i>yoĝini iken</i>	<i>yoĝini:ken</i>	“būyūĝu imiř”

<i>yogini imiş</i>	<i>yogini:miş</i>	“büyüğü imiş”
<i>şumidi < şumu idi</i>	<i>şumi:di</i>	“şu mu idi”
<i>şumiken < şumu iken</i>	<i>şumi:ken</i>	“şu muymuş”

3. Genellikle, kelime kökünün ikinci ve ondan sonra açık hecelerdeki ve birleşik kelimelerin birinci terkinin sonundaki “a”nın zayıflamasından meydana gelen “i” vokali (iki yuvarlak vokalin arasında bulunan “a” vokalinin zayıflamasından meydana gelen “i” vokali de dahil), kısa, arka damaksı ve kalın bir şekilde telâffuz edilir. Meselâ, “bala (çocuk), қаға (karga), ara (ara, fasıla)” gibi kelimelerin ikinci hecesindeki “a” vokali “baliğa (çocuğa), қағила (kargalar), arida (arada)” şeklinde telâffuz edildiği gibi.

4. Genellikle, kelime kökünün ikinci ve sonradan gelen açık hecelerde ve birleşik kelimelerin birinci terkindeki “e”nin zayıflamasıyla meydana gelen “i” vokali (iki yuvarlak vokalin arasında bulunan “e” vokalinin zayıflamasından meydana gelen “i” sesi de dahil) kısa ve kalın bir şekilde telâffuz edilir. “қ, ғ, һ” konsonantlarla yan yana geldiğinde kısa, biraz arka damaksı, daha alçak bir şekilde telâffuz edilir. Meselâ, “*et:e, yöle, кегез, dereh*” gibi kelimelerin ikinci hecesindeki “e”nin “*e:tige, yölime, кегизи, darihiге*” şeklinde telâffuz edildiği gibi.

5. “i, u, ü” dar vokalleri, “h”nin dışında sedasız konsonantların önünde veya iki sedasız konsonantın arasına gelirse, genellikle sedasızlaşır ve ona göre telâffuz edilirler: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>iş</i>	<i>iş</i>	“iş, meslek”
<i>piş</i>	<i>piş</i>	“olgunlaş!, piş!”
<i>ut-</i>	<i>ut-</i>	“kazanmak, yenmek”
<i>tut-</i>	<i>tut-</i>	“tutmak”
<i>üç</i>	<i>üç</i>	“üç”

<i>küç</i>	<i>küç</i>	“güç, kuvvet”
<i>ķiskuç</i>	<i>ķiskuç</i>	“sıkmak”
<i>ķuşķaç</i>	<i>ķuşķaç</i>	“serçe”
<i>küçlük</i>	<i>küçlük</i>	“güçlük”

Eğer yukarıda geçen örneklerde olduğu gibi gelen dar ve yuvarlak vokaller biraz daha uzatılarak telâffuz edilirlse sedasızlaşır ve şu şekilde telâffuz edilirler:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
1) <i>ķipķizil</i>	<i>ķipķizil</i>	“kıpkırmızı”
<i>sipsilik</i>	<i>sipsilik</i>	“dümdüz”
<i>süpsüzük</i>	<i>süpsüzük</i>	“berrak”
<i>tüptüz</i>	<i>tüptüz</i>	“dümdüz”
2) <i>heķiket</i>	<i>heki:ķet</i>	“hakikat”
<i>tetķikat</i>	<i>tetķi:ķat</i>	“tetkikat”
<i>boķusa</i>	<i>boķu:sa</i>	“sabanın bir türü”
<i>ti:tañ tomur</i>	<i>ti:tañ tomur</i>	“can damar, can evi”

6. “a” ve “e” sesleri birleşik kelimedenden müteşekkil olan yer isimleri ve iki kelimedenden meydana gelen kelime gruplarının evvelki terkininin sonunda getirilirlse “i”ye⁶ dönüşür ve ona göre telâffuz edilirler: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>karamay</i>	<i>karimay</i>	“bakmadan”
<i>ara östeñ</i>	<i>ariösteñ</i>	“ara kanal”
<i>ciğde ériķ</i>	<i>jigdiériķ</i>	“iğde arık”
<i>ata-ana</i>	<i>atiana</i>	“ana baba”
<i>bala-çaķa</i>	<i>balıçaķa</i>	“çoluk çocuk”
<i>başķa-başva</i>	<i>başķibaşķa</i>	“bambaşķa”
<i>arka arķidin</i>	<i>a:ķia:ķidin</i>	“arka arkadan”

7. Birleşik kelimelerin birinci terkininin sonundaki “a” veya “e” vokalleri de “i”ye⁷ dönüşür ve şu şekilde telâffuz edilir:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>alma murabbasi</i>	<i>almimurabbasi</i>	“elma reçeli”
<i>ķuruma kavap</i>	<i>ķurumikavap</i>	“kavurma kebab”
<i>haza açmak</i>	<i>haziaşmak</i>	“yas tutmak”

Fakat, vurgusu değişmeyen hecedeki “a” ve “e” vokalleri değişmez: Me-sela,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>hava ana</i>	<i>hava ana</i>	“Havva anne”
<i>bala ķaza</i>	<i>bala ķaza</i>	“kaza, felaket”

8. “*idi, iken*” cevheri fiillerinin başındaki “i” vokali, bu fiillerin “i”nin dışındaki (zayıflayarak meydana gelen “i”yi de içine alır) vokallerle tamamlanmış kelimelere ve “-y”, “-vi” ile biten sıfatlara doğrudan doğruya eklendiğinde ve “a” veya “e” vokallerinin zayıflamadığı hecelere, şahıs isimlerine geldiği zaman düşürülmez ve şu şekilde telâffuz edilirler:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>şu idi</i>	<i>şuidi</i>	“şu idi”
<i>şu iken</i>	<i>şuiken</i>	“şu imiş”
<i>dunya idi</i>	<i>dunya:idi</i>	“dünya idi”
<i>dunya iken</i>	<i>dunya:iken</i>	“dünya imiş”
<i>dö idi</i>	<i>döidi</i>	“dev idi”
<i>dö iken</i>	<i>döiken</i>	“dev iken”
<i>ilmiy idi</i>	<i>ilmiyidi</i>	“ilim idi”
<i>ilmiy iken</i>	<i>ilmiyken</i>	“ilim imiş”
<i>rabiye idi</i>	<i>rabiyeidi</i>	“rabiye idi”
<i>rabiye iken</i>	<i>rabiyeiken</i>	“rabiye imiş”

9. “*idi*” yardımcı fiili, fiil çekiminin emir-istek kipi “-*_ay/-_ay, -gey/-key*” (olumlu-olumsuz) ekleriyle yapılan çekimde fiillerin başındaki “*i*” vokali düşer ve ona göre telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>kelgiydi</i>	<i>ke:giydi</i>	“geleydi”
<i>kelmiğiymi</i>	<i>ke:miğiymi</i>	“gelmeyeydi”
<i>bolğiymi</i>	<i>bo:ğiymi</i>	“olaydı”
<i>bolmiğiymi</i>	<i>bo:miğiymi</i>	“olmayaydı”

10. “*imiş*” *cevheri* fiilinin başındaki “*i*” vokali, 8. bölümde gösterilen kelimelerin dışında kapalı heceli kelimelerin köküne, aynı zamanda sıfat-fillere eklendiğinde düşer ve şu şekilde telâffuz edilir:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>u imiş</i>	<i>umiş</i>	“o imiş”
<i>dö imiş</i>	<i>dömiş</i>	“deve imiş”
<i>dunya imiş</i>	<i>dunyamiş</i>	“dünya imiş”
<i>ilmiy imiş</i>	<i>ilmiymiş</i>	“ilmî imiş”
<i>kitap imiş</i>	<i>kitapmış</i>	“kitap imiş”
<i>kızil imiş</i>	<i>kızılmış</i>	“kırmızı imiş”
<i>yaz imiş</i>	<i>yazmış</i>	“yaz imiş”
<i>yoğan imiş</i>	<i>yoğanmış</i>	“yogan imiş”
<i>bolğan imiş</i>	<i>bo:ğan imiş</i>	“olan imiş”
<i>bolar imiş</i>	<i>bolarmış</i>	“olurmuş”

B. Ünsüz Fonemlerin Telâffuzu

11. “b” ve “d” konsonantları, kelime sonunda sedalılışıp “p” ve “t” şeklinde telâffuz edilirler. Bu tür kelimelere konsonantla başlayan ekleri getirdiğinde yine “p” ve “t” şeklinde telâffuz edilirler: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
kitab	kitap	“kitap”
kitablar	kitapla:	“kitaplar”
kitabқа	kitapқа	“kitaba”
merd	mert	“mert”
merdlik	mertlik	“mertlik”
merdlerçe	mertle:çe	“mertler gibi”

12. “b” konsonantı, birleşik kelimelerde ikinci kelimenin başına geldiğinde genellikle “v” gibi telaffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
belbağ	belvağ	“kemer, kuşak”
beñbaş	beñvaş	“yaramaz, afacan”
қақbaş	қahvaş	“homurdanan yaşlı kadın”
miñbéşi	miñveşi	“binbaşı”
mozaybéşi	mozayveşi	“falanj”

Not: “b” konsonantı, çift dudak seslerinin ve bir kısım “i” veya “ı” seslerinin önünde “v”ye dönüştürülmeden telaffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
kitabbaz	kitapbaz	“okuyucu”
çimbulak	çimbulak	“çim bulak”
ammibap	ammibap	“basit, sade”

<i>beribir</i>	<i>beribir</i>	“eninde, sonunda”
<i>ķizil bayraq</i>	<i>ķizilbayraq</i>	“kırmızı bayrak”

13. Çok heceli kelimelerin sonundaki “*p, k, ķ*” konsonantları şahıs veya diğer vokallerle ekler aldığında “*v, g, ğ*” konsonantlara dönüşüp şu şekilde telâffuz edilir: Meselâ,

<u><i>imlâsı</i></u>	<u><i>telâffuzu</i></u>	
<i>aptap - aptipi</i>	<i>aptap - aptivi</i>	“güneş-güneşi”
<i>örük - örüki</i>	<i>örük - örügi</i>	“erik -eriği”
<i>ķiliķ - ķiliķi</i>	<i>ķiliķ - ķiliģi</i>	“kılık-kılıģı”

Not: Aşağıda verilen örneklerde değişmez ve dolayısıyla şu şekilde telâffuz edilir:

<u><i>imlâsı</i></u>	<u><i>telâffuzu</i></u>	
<i>iştirak - iştiraki</i>	<i>iştirak - iştiraki</i>	“iştirak, katılma”
<i>idrak - idraki</i>	<i>idrak - idraki</i>	“idrak-idrağı”
<i>pirak - piraki</i>	<i>pirak - piravi</i>	“ayrılık-ayrılıģı”
<i>hoķuk - hoķuki</i>	<i>hoķuk - hoķuki</i>	“hukuk-hukuku”
<i>ehlak - ehlaki</i>	<i>ehlak - ehlaki</i>	“ahlak-ahlakı”
<i>tekellup-tekellupi</i>	<i>tekellup-tekellupi</i>	“tekellüf-tekellüfü”
<i>şerip - şeripi</i>	<i>şerip - şeripi</i>	“şerif-şerifi”
<i>terip - teripi</i>	<i>te:rip - te:ripi</i>	“tarif-tarifi”
<i>ma’arip - ma’aripi</i>	<i>maa:rip-maa:ripi</i>	“maarif-maarifi”

14. “*c*” konsonantı, hece veya kelime sonuna geldiğinde “*j*” gibi telâffuz edilir; sonuna “*c*”’den başka konsonantla başlayan hece veya yapılar eklendiğinde de yine “*j*” gibi telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlası</u>	<u>telaffuzu</u>	
1) <i>bac</i>	<i>baj</i>	“vergi, gümrük”
<i>baclar</i>	<i>bajla:</i>	“vergiler”
<i>kac</i>	<i>kaj</i>	“tembel; inatçı”
<i>kaclık</i>	<i>kajlık</i>	“tembellik; inatçılık”
<i>vicdan</i>	<i>vişdan</i>	“vicdan”
<i>ecdad</i>	<i>ejdat</i>	“ecdat”
<i>üçme</i>	<i>üjme</i>	“dut”
2) <i>hüccet</i>	<i>hüjjet</i>	“belge, vesika”
<i>muneccim</i>	<i>munejjim</i>	“müneccim”

Not: “*tac, ilac, evc, mevc, hicran*” gibi örneklerde “*c*” sesinin telaffuzu değişmez.

15. “ç” konsonantı, hece veya kelime sonuna geldiğinde ardından konsonantla başlayan hece veya yapılar eklenirse “ş” gibi telaffuz edilir⁸: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>öçke</i>	<i>öşke</i>	“keçi”
<i>kaç - kaçtı</i>	<i>kaş - kaştı</i>	“kaç! - kaçtı”
<i>küç - küçlük</i>	<i>küş - küşlük</i>	“güç - güçlük”
<i>yağaç - yağaççı</i>	<i>yağaş - yağaşçı</i>	“ağaç - marangoz”

Çift konsonantla biten kelimelerin sonundaki “ç” konsonantı değişmez: Mesela,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>işenç - işençlik</i>	<i>işenç - işençlik</i>	“inanç - güvenilir”
<i>korğunç - korğunçluk</i>	<i>korğunç - korğunçluk</i>	“korkunç - korkulu”

16. Şu kelimelere “k” ile başlayan ekler getirildiğinde kelime sonundaki “h” konsonantı, “k”ya dönüşür ve şu şekilde telâffuz edilir:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
şah - şahka	şah - şakka	“padişah - padişaha”
dereh - derehke	dereh - derekke	“ağaç - ağaca”

17. Kelime sonundaki “r” konsonantı, genellikle yazıldığı gibi telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
yamğur	yamğur	“yağmur”
kar	kar	“kar”
hémir	hémir	“hamur”
tonur	tonur	“tandır”
anar	anar	“nar”
şeker	şeker	“şeker”
ciger	ciger	“ciğer”
béğir	bévir	“bağır, ciğer”
depter	depter	“defter”
pir - pir	pir - pir	“pır pır”
şir - şir	şir - şir	“şır şır”

(1) Ağızlar arasında sürekli düşme gösteren ve yaygın olan bazı kelimelerin sonundaki “r” konsonantı düşürülüp telâffuz edilir. Bu tür kelimelere konsonantla başlayan ek veya birleşik yapılar eklendiğinde de aynı şekilde telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
yer	ye:	“yer, mekan”
yerde	ye:de	“yerde”

<i>yerge</i>	<i>ye:ge</i>	“yere”
<i>bazar</i>	<i>baza:</i>	“pazar”
<i>bazarda</i>	<i>baza:da</i>	“pazarda”
<i>bazarğa</i>	<i>baza:ğa</i>	“pazara”
<i>bar-</i>	<i>bar-</i>	“varmak”
<i>bardi</i>	<i>ba:di</i>	“vardı”
<i>barmidi</i>	<i>ba:midi</i>	“varmadı”
<i>kör-</i>	<i>kö-</i>	“görmek”
<i>körge</i>	<i>kö:ge</i>	“görmüş”
<i>körmigen</i>	<i>kö:migen</i>	“görmemiş”
<i>ber-</i>	<i>be:-</i>	“vermek”
<i>bergen</i>	<i>be:gen</i>	“vermiş”
<i>bermigen</i>	<i>be:migen</i>	“vermemiş”
<i>işlewer-</i>	<i>işleve:-</i>	“işleyivermek”
<i>işlewerdi</i>	<i>işleve:di</i>	“işleyiverdi”
<i>işlewermedi</i>	<i>işleve:midi</i>	“işleyivermedi”

Ancak, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi kelime sonundaki “r” konsonantı şu kelimelerin türemiş kelime veya kelime gruplarında da korunursa, düşürülmeden telâffuz edilir: Meselâ,

<u><i>imlâsı</i></u>	<u><i>telâffuzu</i></u>	
<i>körsetme</i>	<i>körsetme</i>	“gösterme”
<i>körgezme</i>	<i>körgezme</i>	“sergi”
<i>barlıq</i>	<i>barlıq</i>	“varlık”
<i>yerlik ehval</i>	<i>yerlik ehval</i>	“yerel durum”
<i>yer meydani</i>	<i>yer meydani</i>	“yerin merkezi”

(2) “r” ile biten tek heceli taklidî kelimelerin “-kira, -kîra, -kire” ekleriyle fiil yapılırsa ve bu fiilden diğer kelime grupları yapılırsa, taklidî kelimelerin sonundaki “r” konsonantı düşer ve şu şekilde telâffuz edilir. Diğer şekillerde düşürülmez. Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
1) <i>pirkîra-</i>	<i>pi:kîra-</i>	“dönmek, dolaşmak”
<i>pirkîriğuş</i>	<i>pi:kîriğuş</i>	“dönme”
<i>korkîra-</i>	<i>ko:kîra-</i>	“şırıldamak”
<i>korkîratma</i>	<i>ko:kîratma</i>	“şırıldatma”
<i>parkîra-</i>	<i>pa:kîra-</i>	“parıldatma”
<i>parkîra_</i>	<i>pa:kîra_</i>	“parlak”
<i>gürkîre-</i>	<i>gü:kîre-</i>	“çağlamak”
<i>gürkîretme</i>	<i>gü:kîretme</i>	“çağlama”
(2) <i>pir - pir</i>	<i>pir - pir</i>	“pır pır”
<i>pirride</i>	<i>pirride</i>	“pırrı”
<i>pirilda</i>	<i>pirilda</i>	“pırıl”
<i>parlak</i>	<i>parlak</i>	“parlak”

18. Fiilin faktitif eklerinden “-dur/-tur, -dür/-tür”, “-ar, -ur, -ür”, partisip eklerinden “-er/-ar/-r”deki ve kelime yapımı eklerinin sonundaki “r” konsonantı düşürülmeden telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>mañdurdi</i>	<i>mañdurdi</i>	“yürüttü”
<i>basturdi</i>	<i>basturdi</i>	“bastırdı”
<i>küldürdi</i>	<i>küldürdi</i>	“güldürdü”
<i>yittürdi</i>	<i>yittürdi</i>	“kaybetti”
<i>çıkardı</i>	<i>çıkardı</i>	“çıkardı”
<i>yoşurdi</i>	<i>yoşurdi</i>	“gizledi”

<i>çüşürdi</i>	<i>çüşürdi</i>	“düşürdü”
<i>işler</i>	<i>işler</i>	“işler”
<i>barar</i>	<i>barar</i>	“varır”
<i>kéter</i>	<i>kéter</i>	“gider”
<i>qayğur-</i>	<i>qayğur-</i>	“kaygılanmak”
<i>konar-</i>	<i>konar-</i>	“eskimek”
<i>qışqar-</i>	<i>qışqar-</i>	“kısalmaq”
<i>aqar-</i>	<i>aqar-</i>	“akarmak”
<i>uzar-</i>	<i>uzar-</i>	“uzamak”
<i>köker-</i>	<i>köker-</i>	“yeşermek”
<i>bayraqdar</i>	<i>bayrahdar</i>	“bayraktar”
<i>vetenperver</i>	<i>vetenperver</i>	“vatanperver”
<i>mirashor</i>	<i>mirashor</i>	“mirasçı”

19. Çokluk eklerinin sonundaki “r” konsonantı düşer ve ona yine konsonantla başlayan ekler ve onların birleşik yapıları getirilirse şu şekilde telâffuz edilir:

<u><i>imlâsı</i></u>	<u><i>telâffuzu</i></u>	
<i>yoldaşlar</i>	<i>yoldaşla:</i>	“yoldaşlar”
<i>yoldaşlarda</i>	<i>yoldaşla:da</i>	“yoldaşlara”
<i>balilar</i>	<i>balila:</i>	“çocuklar”
<i>balilarğa</i>	<i>balila:ğa</i>	“çocuklara”
<i>öyler</i>	<i>öyle:</i>	“evler”
<i>öylerge</i>	<i>öylé:gé</i>	“evlere”
<i>alimler</i>	<i>alimla:</i>	“âlimler”
<i>alimlarniñ</i>	<i>alimla:niñ</i>	“âlimlerin”
<i>mektipiñlar</i>	<i>mektiviñla:</i>	“mekteplerin”
<i>mektiviñlarni</i>	<i>mektiviñla:ni</i>	“mekteplerini”

Çokluk ekleri isim ve sayılara eklenip zarf ve sıfat fonksiyonuna geldiğinde sonundaki “r” konsonantı düşürülmeden telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>ķehrimanlarķe</i>	<i>ķehrimanlarķe</i>	“kahramanca”
<i>baturlarķe</i>	<i>baturlarķe</i>	“kahramanca”
<i>birler hanisi</i>	<i>birler hanisi</i>	“birler hanesi”
<i>onlar hanisi</i>	<i>onlar hanisi</i>	“onlar hanesi”
<i>yüzler hanisi</i>	<i>yüzler hanisi</i>	“yüzler hanesi”
<i>miñlar hanisi</i>	<i>miñlar hanisi</i>	“binler hanesi”

20. “g” konsonantı, hece ve kelime sonuna geldiği zaman sızıcılaşır ve “ğ” şeklinde telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>tügme</i>	<i>tüğme</i>	“düğme”
<i>ügre</i>	<i>üğre</i>	“tel şehri”
<i>çiğde</i>	<i>çiğde</i>	“iğde”
<i>bek - bekler</i>	<i>beğ - beğle:</i>	“bey - beyler”
<i>beglik</i>	<i>beğlik</i>	“beylik”
<i>çiğ - çiğdi</i>	<i>çiğ - çiğdi</i>	“bağ-bağladı”

21. “g” ve “ğ” konsonantları kelime sonunda iken kelimeye yine “g” ve “ğ” ile başlayan ekler eklenirse kelime sonundaki ve ekin başındaki “g” konsonantı “k” şeklinde telâffuz edilir, “ğ” konsonantı “ķ” şeklinde telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>beg</i>	<i>beg</i>	“bey”
<i>begke</i>	<i>bekke</i>	“beye”

<i>çig-</i>	<i>çig-</i>	“bağlamak”
<i>çigkin</i>	<i>çikkin</i>	“bağla!”
<i>çigkili</i>	<i>çikkili</i>	“çıkmaq için”
<i>yağ-</i>	<i>yağ-</i>	“yağmaq”
<i>yağқан</i>	<i>yağқан</i>	“yağmış”
<i>yağkudek</i>	<i>yağkudek</i>	“yağacakmış”
<i>boğ-</i>	<i>boğ-</i>	“boğmaq”
<i>boğқан</i>	<i>boğқан</i>	“boğmuş”
<i>boğkili</i>	<i>boğkili</i>	“boğmaq için”
<i>tuğ-</i>	<i>tuğ-</i>	“doğmaq”
<i>tuğқан</i>	<i>tuğқан</i>	“doğmuş”
<i>tuğkuçe</i>	<i>tuğkuçe</i>	“doğacağına”

22. Hece veya kelime sonuna gelen “k” konsonantından sonra gelen “k”nın dışında⁹ konsonantlarla başlayan hece veya yapılar gelirse “k” konsonantu “h”ya dönüşüp telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
1) <i>iktisad</i>	<i>ihtisat</i>	“iktisat, ekonomi”
<i>iklim</i>	<i>ihlim</i>	“iklim”
<i>uqturuş</i>	<i>uhturuş</i>	“duyuru”
<i>aq-</i>	<i>aq-</i>	“akmaq, sızmaq”
<i>aqti</i>	<i>ahti</i>	“aktı”
<i>uruq</i>	<i>uruq</i>	“tohum”
<i>uruqluq</i>	<i>uruhluq</i>	“tohum”
2) <i>aq-</i>	<i>aq-</i>	“akmaq, sızmaq”
<i>aqқан</i>	<i>aqқан</i>	“akmış”
<i>ozuq</i>	<i>ozuq</i>	“gıda, erzak”
<i>ozuqqa</i>	<i>ozuqqa</i>	“gıdaya, erzağa”

23. Hece veya kelime sonuna gelen “k” konsonantından sonra gelen “k̄”nın dışında¹⁰ konsonantlarla başlayan hece veya yapılar getirilirse bu ses sızıcılaşıp “k” şeklinde telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
1) <i>seksen</i>	<i>seksen</i>	“seksen”
<i>keklik</i>	<i>keklik</i>	“keklik”
<i>kéreklik</i>	<i>kéreklik</i>	“gerekli”
<i>étiklik</i>	<i>étiklik</i>	“kapalı, kilitli”
2) <i>ikki</i>	<i>ikki</i>	“iki”
<i>sekkiz</i>	<i>sekkiz</i>	“sekiz”

24. “*al-*, *sal-*, *çal-*, *kal-*, *bol-*, *kel-*” fiillere olumsuzluk eki olumsuzluk eki “*-ma*, *-me*”, şart kipi “*-sa*, *-se*”, şimdiki zamanın bildirme eklerinden “*-mektel*/*-makta*”, emir kipinin eklerinden (II. ve III. şahıs) “*-ğın*, *-gin*” (nezaket şekli ise, “*-siñiz*”, “*-sile/-sila*”dır), “*-ğay/-gey*”, mastar eklerinden “*-mağ/-mek*”, “*-ğul/-gü*” bunun dışında partisip eklerinden “*-ğan/-gen*”, gerundium eklerinden “*-gili/-gili*”, “*-ğiçe/-giçe*”, “*-ğaç*, *-geç*”, “*-mekçi/-mağçi*” ekleri geldiği zaman fiillerinin sonundaki “*l*” konsonantı düşer ve şu şekilde telâffuz edilir:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>alma</i>	<i>a:ma</i>	“elma”
<i>kelme</i>	<i>ke:me</i>	“gelme”
<i>alsa</i>	<i>a:sa</i>	“alsa”
<i>kelse</i>	<i>ke:se</i>	“gelse”
<i>almakta</i>	<i>a:mahta</i>	“almakta”
<i>kelmekte</i>	<i>ke:meke</i>	“gelmekte”
<i>al</i> (<i>-ğın</i> , <i>-siñiz</i> , <i>-sila</i>)	<i>a:</i> (<i>-ğın</i> , <i>-siñiz</i> , <i>-sila</i>)	“alın”
<i>al</i> (<i>-ğay</i> , <i>-sun</i>)	<i>a:</i> (<i>-ğay</i> , <i>-sun</i>)	“alsın”
<i>kel</i> (<i>-ğın</i> , <i>-siñiz</i> , <i>-sile</i>)	<i>ke</i> (<i>-ğın</i> , <i>-siñiz</i> , <i>-sile</i>)	“gelin”
<i>kel</i> (<i>-gey</i> , <i>-sun</i>)	<i>ke</i> (<i>-gey</i> , <i>-sun</i>)	“gelsin”

<i>almağ</i>	<i>a:mağ</i>	“almak”
<i>kelmek</i>	<i>ke:mek</i>	“gelmek”
<i>algusi</i>	<i>a:ğusi</i>	“alası”
<i>kelgüsi</i>	<i>ke:güsi</i>	“gelesi”
<i>alğan</i>	<i>a:ğan</i>	“alan, almış”
<i>kelgen</i>	<i>ke:gen</i>	“gelen, gelmiş”
<i>algili</i>	<i>a:gili</i>	“almaya”
<i>kelgili</i>	<i>ke:gili</i>	“geleli”
<i>alğuçe</i>	<i>a:ğuçe</i>	“alıncaya (kadar)”
<i>kelgüçe</i>	<i>ke:güçe</i>	“gelinceye (kadar)”
<i>alğaç</i>	<i>a:ğaç</i>	“aldığı için”
<i>kelgeç</i>	<i>ke:geç</i>	“geldiği için”
<i>alğaçka</i>	<i>a:ğaçka</i>	“aldığı için”
<i>kelgeçke</i>	<i>ke:geçke</i>	“geldiği için”
<i>almağçı</i>	<i>a:mağçı</i>	“alacak”
<i>kelmekçi</i>	<i>ke:mekçi</i>	“gelecek”

25. İktidar fiilinin olumsuz şekli “-elme / -alma”daki “l” konsonantı da düşer ve şu şekilde telaffuz edilir:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>alalmaymen</i>	<i>ala:maymen</i>	“alamam”
<i>kélelmeymen</i>	<i>kéle:meymen</i>	“gelemem”
<i>baralmaymen</i>	<i>bara:maymen</i>	“varamam”
<i>körelmeymen</i>	<i>köre:meymen</i>	“göremem”

26. “*al-*, *sal-*, *çal-*, *kal-*, *bol-*, *kel-*” fiillerin yardımıyla meydana gelen geçmiş zaman hikayesinin çekimindeki (olumsuz) “*li*” veya “*lu*” düşer ve şu şekilde telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>éiptimen</i>	<i>éptimen</i>	“almışım”
<i>éiptikenmen</i>	<i>éptikenmen</i>	“almışmışım”
<i>éiptikenmişmen</i>	<i>éptikenmişmen</i>	“almışmış mıyım”
<i>élipsen</i>	<i>épsen</i>	“almışsın”
<i>éiptikensen</i>	<i>éptikensen</i>	“almışmışsın”
<i>éiptikenmişsen</i>	<i>éptikenmişsen</i>	“almışmış mısınız”
<i>éiptu</i>	<i>éptu</i>	“almış”
<i>éiptiken</i>	<i>éptiken</i>	“almıştı”
<i>éiptikenmiş</i>	<i>éptikenmiş</i>	“almışmış”
<i>boluptimen</i>	<i>boptimen</i>	“olmuşum”
<i>boluptikenmen</i>	<i>boptikenmen</i>	“olmuşmuşum”
<i>boluptikenmişsen</i>	<i>boptikenmişsen</i>	“olmuşmuşsun”
<i>boluptu</i>	<i>boptu</i>	“olmuş “
<i>boluptiken</i>	<i>boptiken</i>	“olmuşmuş”
<i>boluptikenmiş</i>	<i>boptikenmiş</i>	“olmuşmuş”

27. Yukarıdaki fiillerden “*-p*” ile başlayan gerundiumlar tarzı bildiren yardımcı fiilleri ile yan yana geldiği zaman gerundiumların yapısındaki “*-li*” veya “*-lu*” düşer, “*a*” veya “*é*” sesleri ise “*e*”ye dönüşür ve şu şekilde telâffuz edilir:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>élip koy</i>	<i>ép̣koy</i>	“aliver”
<i>élip koydum</i>	<i>ép̣koydum</i>	“aliverdim”
<i>élip koyup</i>	<i>ép̣koyup</i>	“alıp”

<i>élip bol</i>	<i>épbol</i>	“almak”
<i>élip bolimen</i>	<i>épbolimen</i>	“almış olacağım”
<i>élip bolup</i>	<i>épbolup</i>	“aldıktan sonra”
<i>élip sal</i>	<i>épsal</i>	“almak”
<i>élip salduğ</i>	<i>épsalduğ</i>	“alıverdik”
<i>élip sélip</i>	<i>épsélip</i>	“alıverip”
<i>élip tur</i>	<i>éptur</i>	“aladurmak”
<i>élip turğan</i>	<i>épturğan</i>	“aladuran”
<i>élip turup</i>	<i>épturup</i>	“alıp”
<i>bolup bol</i>	<i>bopbol</i>	“oldu”
<i>bolup boldi</i>	<i>bopboldi</i>	“oldu”
<i>bolup bolup</i>	<i>bopbolup</i>	“olup”

Eğer bu gerundiumlar “*sal-*, *çal-*, *kel-*” yardımcı fiilleri ile gelerek geçmiş zamanın hikayesi (olumlu) durumuna gelirse, yardımcı fiillerdeki “*a*” veya “*é*” sesleri “*e*”ye değiştirilmeden telâffuz edilir: Meselâ,

<i>imlâsı</i>	<i>telâffuzu</i>	
<i>élip saptimen</i>	<i>épsatimen</i>	“alıvermişim”
<i>élip saptikenmen</i>	<i>épsaptikenmen</i>	“alıvermişim”
<i>élip saptikenmişmen</i>	<i>épsaptikenmişmen</i>	“alıvermişim”
<i>bolup kıptimen</i>	<i>bopkıptimen</i>	“olakalmışım”
<i>bolup kıptikenmen</i>	<i>bopkıptikenmen</i>	“olakalmışım”
<i>bolup kıptikenmişmen</i>	<i>bopkıptikenmişmen</i>	“olakalmışım”

III. HECELERİN TELÂFFUZU

28. Birleşik kelime veya kelime birleşimlerindeki kendi aralarında birleştirilip okunan yapıların önünde gelen kapalı hece ile bitip, sonu ünlü ile başlarsa on-

ların hece kaynaşması birleştirilip okunduğu zamanda değişikliğe göre telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>ün'alğu</i>	<i>üinalğu</i>	“teyp”
<i>taş'eynek</i>	<i>taşeynek</i>	“kalın ayna”
<i>yüz açku</i>	<i>yüzaşku</i>	“kapak açıcısı”
<i>sokur üçey</i>	<i>sokurüçey</i>	“kör barsak, apandisit”
<i>aķ altun</i>	<i>aķaltun</i>	“beyaz altın”

Not: “*ap'aşkara, op'oçuk*” gibi kelimelerdeki sesler aslındaki hece kaynaşmasına göre telâffuz edilir.

29. “*idi, iken*” cevheri fiilleri kapalı heceli kelimeler, ayrıca partisipler (olumlu, olumsuz) ve fiillerin şart kipinin I., II. şahıs ekleri (olumlu, olumsuz) ile kullanıldığı zaman bitişik olarak okunur ve hece kaynaşması bitişik olarak okunduğu zaman meydana gelen değişmelere göre telâffuz edilir. Dolayısıyla, çok heceli kelimelerin kökündeki açık hecede kalan “*a*” ve “*e*” sesleri zayıflatılmadan vurgulu bir şekilde okunur: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>kitab idi</i>	<i>kitabidi</i>	“kitap idi”
<i>kelem idi</i>	<i>kelemidi</i>	“kalem idi”
<i>baş iken</i>	<i>başiken</i>	“baş imiş”
<i>yoğan iken</i>	<i>yoğaniken</i>	“büyük imiş”
<i>uzun iken</i>	<i>uzuniken</i>	“uzun imiş”
<i>beş idi</i>	<i>beşidi</i>	“beş idi”
<i>yok idi</i>	<i>yokidi</i>	“yok idi”
<i>bar idi</i>	<i>baridi</i>	“var idi”
<i>bolğaniken</i>	<i>bo:ğaniken</i>	“olmuş imiş”
<i>bolmiğaniken</i>	<i>bo:miğaniken</i>	“olmamış”

<i>barar idi</i>	<i>bararidi</i>	“varır idi”
<i>barmas iken</i>	<i>ba:masiken</i>	“varmaz imiş”
<i>kelsem iken</i>	<i>ke:semiken</i>	“gelseymişim”
<i>kelmisem iken</i>	<i>ke:misemiken</i>	“gelmeseymişim”
<i>kelseñ idiñ</i>	<i>ke:señidiñ</i>	“gelseydin”
<i>kelmiseñ idiñ</i>	<i>ke:lmiseñidiñ</i>	“gelmeseydin”

IV. ŞAHIS İSİMLERİYLE İLGİLİ KELİMELERİN TELÂFFUZU

30. “*ahun, aka, aça, han, hede*” gibi kelimeler şahıs isimleri ile yan yana geldiği zaman seslerde ve onların hece kaynaşmasında meydana gelen değişmeler şu şekilde telâffuz edilir:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>Ğadir Ahun</i>	<i>Ğadirahun</i>	“Kadir Bey”
<i>Ğadir Aka</i>	<i>Ğadiraka</i>	“Kadir Ağa”
<i>Ğadir Hacı</i>	<i>Ğadira:ci</i>	“Kadir Hacı”
<i>Zeynephan Aça</i>	<i>Zeynephaça</i>	“Zeynep Abla”
<i>Zeynep Hede</i>	<i>Zeynevede</i>	“Zeynep Abla”
<i>Talip Ahun</i>	<i>Taliv:hun</i>	“Talip Bey”
<i>Yüsüp Aka</i>	<i>Yüsüvaka</i>	“Yusuf Ağa”

V. ALINTI KELİMELERİN TELÂFFUZU

31. Çince den giren alıntı kelimelerin shengmu (kelime başı konsonant) ve yunmu (vokal)larının “Hazirki Zaman Uygur Edebî Tiliniñ İmla Kıaidisi (Çağdaş Uygur Edebî Dilinin İmla Kaideleri)”nde kaydedilen yazılıştan farklı telâffuz edilen özellikler aşağıdaki gibidir:

1. “i” tek vokali “s, z” shengmuları ile hece oluşturulduğu zaman dil öñü “i”¹¹ olarak telâffuz edilir. Bu tek vokal Çin dilinin alfabe yazısında “zh, ch, sh, r” ile ifade edilen katışık diş-diş eti konsonantlarla hece oluşturduğunda ise dil öñü “i”¹² şeklinde telâffuz edilir.

2. Kelime sonundaki tek vokal “i, u, ü” ek aldığında telâffuzda asıl fonetik değeri korunur ve zayıflaştırılmadan telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
şuci	şuci	“parti sekreteri”
şucila	şuci:la	“parti sekreterleri”
şucisi	şuci:si	“parti sekreteri”
cuñiy	cuñiy	“Çin tıbbı”
cuñiğa	cuñiğa	“Çin tıbbına”
zuñli	zuñli	başbakan”
zuñlisiğa	zuñlisi:ğa	“başbakanına”
davli	davli	“kural, kaide”
davlilik	davli:liķ	“davalılık”
çi	çi	“ölçü aleti”

3. “é” tek vokal olarak veya birleşik vokaller ter kibine geldiğinde (yani “é, én, éy” yunmularında) Uygurcadaki “é” den biraz alçak ve dil ortasında telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
cudé	ju dé	(zhu De)
cu'énley	ju énley	(zhou Enlaj)
déñ şyavpiñ	déñ şyavpiñ	(Deng Xiaoping)
péñ cén	péñ jén	(Peng Jen)
şencén	şenjén	(shenjen)

4. Birleşik kelimelerde geçici ünlüler (Uygurcada “ “ ile ifade edilen “y” sesi de dahil) asıl ünlüler ile tek hece olarak telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>guañduñ</i>	<i>guañduñ</i> (<i>gu-añ-duñ</i> değil)	“yer ismi”
<i>tyen’enmén</i>	<i>tyen-en-men</i> (<i>ti-yen-en-men</i> değil)	“yer ismi”
<i>yüen</i>	<i>yüen</i> (<i>yü-en</i> değil)	“yer ismi”

32. Rus dili ve Rus dili aracılığıyla Hint-Avrupa dillerinden giren kelimelerin “Hazirki Zaman Uygur Edebî Tiliniñ İmla qaidisi “nde belirtilen yazı dilinden farklı bir şekilde telâffuz edilen özellikleri aşağıdaki gibidir:

1. Kelime başında iki ünsüz yan yana geldiğinde ortalarında çok kısa bir geçici ünlü duyulsa da bu iki ünsüz iki hece gibi değil tek bir hece şeklinde telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>traktor</i>	<i>traktor</i> (<i>ti-rak-tor</i> değil)	“traktör”
<i>drama</i>	<i>drama</i> (<i>di-ra-ma</i> değil)	“dram”
<i>gram</i>	<i>gram</i> (<i>gi-ram</i> değil)	“gram”
<i>programma</i>	<i>programma</i> (<i>pu-rog-ram-ma</i> değil)	“program”
<i>prolétar</i>	<i>prolétar</i> (<i>pu-ro-le-tar</i> değil)	“proleter”

Not: a. Hece başında tonsuz ünsüz önüne veya iki tonsuz ünsüzün ortasına gelen kapalı ünlüler tonsuzlaşır ve şu şekilde telâffuz edilir:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>istil</i>	<i>istil</i>	“stil, tarz; ahlak, yaşayış tarzı”
<i>stratégiye</i>	<i>istratégiy</i>	“strateji”
<i>psihologie</i>	<i>psi:hologie</i>	“psikoloji”

b. Aslında var olan kapalı ünlüler tonsuz ünsüzlerin önünde veya tonsuz ünsüzlerin ortasında genellikle tonsuzlaştırılmadan biraz uzatılarak telâffuz edilir:

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>psihika</i>	<i>pisi:hi:ka</i>	“psikoloji”
<i>taktika</i>	<i>takti:ka</i>	“taktik”

2. Kelime sonundaki “b, d” ünsüzleri kelime yalın hâlde iken ve kelimeye ünsüz ile başlayan ekler getirildiğinde “p, t” olarak telâffuz edilir, ünlü ile başlayan ekler getirildiğinde ise aslına döner: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>kulub</i>	<i>kulup</i>	“klüp”
<i>kulubğa</i>	<i>kulupğa</i>	“klübe”
<i>kulubi</i>	<i>kulubi</i>	“klübu”
<i>metod</i>	<i>metot</i>	“metot”
<i>métodğa</i>	<i>metotğa</i>	“metoda”
<i>métodi</i>	<i>metodi</i>	“metodu”

3. Familya eklerinden “ov, yev”lardaki “v” sesi “f” şeklinde telâffuz edilir ve ona tonsuz ünsüz ile başlayan ekler gelir. Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>Nikrasov</i>	<i>Nikrasof</i>	“Nikrasov”
<i>Nikrasovğa</i>	<i>Nikrasofğa</i>	“Nikrasov’a”
<i>Turgenev</i>	<i>Turgenef</i>	“Turgenev”
<i>Turgenevğa</i>	<i>Turgenefğa</i>	“Turgenev’a”

4. Kelimede yan yana gelen iki ünlünün şekli “e” ise “i” olarak telâffuz edilir ve esasta kelime terkinin yan yana gelen “-ia, -io, -ai, -oi, -iu” ların ortasına eklenir ve onun önündeki ünlü fark edilir edilmez hâlde kısa olarak telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>radio</i>	<i>radio</i>	“radyo”
<i>riaksiye</i>	<i>riyaksiye</i>	“tepki”
<i>radiator</i>	<i>radiyator</i>	“radyator”
<i>istadion</i>	<i>istadiyon</i>	“stadyum”
<i>méridian</i>	<i>méridiyan</i>	“meridiyan”

Not: “ion” gibi kelimeler bu kaideye uymaz.

5. Kelime ve hece sonundaki yan yana gelen iki ünsüz arasına ünlü gelmez.

Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>avangart</i>	<i>avangart</i> (<i>a-van-gi-rat</i> değil)	“öncü”
<i>sémont</i>	<i>sémont</i> (<i>se-mo-nit</i> değil)	“çimento”
<i>bint</i>	<i>bint</i> (<i>bi-nit</i> değil)	“sargı bezi”

6. Çok heceli kelimelerin evvelki hecesi iki ünsüz ile biterse onun sonrakisi sondaki heceye değil öndeki heceye tâbi olarak telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>masştab</i>	<i>masş-tab</i> (<i>mas-ştab</i> değil)	“kitle”
<i>kaltisiy</i>	<i>kalt-siy</i> (<i>kal-tsiy</i> değil)	“kimya elementi”

7. Kelime sonunda yan yana gelen benzer iki ünsüzlerin ikincisi telâffuz edilmez: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>birr</i>	<i>bir</i> (<i>bi-rir</i> değil)	
<i>bonn</i>	<i>bon</i> (<i>bo-nin</i> değil)	“Bonn”
<i>marşall</i>	<i>marşal</i> (<i>mar-şa-lil</i> değil)	“marşal”

VI. KISALTILMIŞ FONNEMLERİN TELÂFFUZU

33. Harfe göre kısaltılmış kelimeler, Uygur yazısındaki harflerin adlarına göre telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>
CKP <i>ce ke pe</i> (Zhongguo Komunist Partiyesi)	“Çin Komunist Partisi”
ŞUAR <i>şe u a re</i> (Şincang Uyğur Aptonom Rayonu)	“Şincan Uyğur Otonom Bölgesi”
BDT <i>be de te</i> (Birleşik Döletler Teşkilatı)	“Birleşmiş Milletler”
SSSR <i>se se se re</i> (Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik)	“Sovyetler Birliği”
AKŞ <i>a ke şe</i> (Amerika Koşma Statları)	“Amerika Birleşik Devletleri”

Not: Uluslar arasında harfe göre kısaltılmış kelimelerden bir hece şeklinde okunanları ve benimsenenleri şu şekilde telâffuz edilir: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>
<i>zil</i>	<i>zil</i>
<i>zis</i>	<i>zis</i>
<i>zim</i>	<i>zim</i>

34. Harfe göre kısaltılmış kişi adları da yukarıdaki kurala göre okunur. Kısaltılan kısımdan sonra tam adı ya da takma adı gelirse durak, kısaltılan harfleri ile tam ad ya da takma ad ortasında olur: Meselâ,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>
A. Kérim	<i>a. kırım</i>
L. Mutellip	<i>le. mutellip</i>
V. İ. Lénin	<i>ve. i. lenin</i>
A. P. Çehov	<i>a. pe. çehov</i>
A. S. Puşkin	<i>a. se. puşkin</i>

35. Heceye göre kısaltılan kelimeler bir kelime şeklinde telaffuz edilir: Mesela,

<u>imlâsı</u>	<u>telâffuzu</u>	
<i>partkom</i>	<i>partkom</i>	(<i>par-ti-kom</i> değil) “parti komitesi”
<i>obkom</i>	<i>opkom</i>	“bölge komitesi”
<i>râykom</i>	<i>raykom</i>	“ilçe komitesi”

AÇIKLAMALAR

1. Transkripsiyonlu belgeler çağdaş Uygur alfabesinin sırasına göre yapılmıştır.
2. Bu sesler çağdaş Uygur edebî dilinin imlâ kuralları ve gramer derslerinde seslerin benzeşmesindeki tarafsızlığına göre “ara sozuq” (ara ünlü) diye tasvir edilmiştir.
3. Bu sesler çağdaş Uygur edebî dilinin imlâ kuralları ve gramer derslerinde seslerin benzeşmesindeki tarafsızlığına göre “ara sozuq” (ara ünlü) diye tasvir edilmiştir.
4. Bu sesler, Uygur dilinde fonetik hususiyetlere tabi değilse de alfabe sisteminde bulunması ve telâffuzda açıkça ifade edildiği için onların ayırt edici özellikleri fonem sistemi içerisinde verilmiştir.
5. Bu sesler, Uygur dilinde fonetik hususiyetlere tâbi değilse de alfabe sisteminde bulunması ve telâffuzda açıkça ifade edildiği için onların ayırt edici özellikleri fonem sistemi içerisinde verilmiştir.
6. Bu tür zayıflayan “a” ve “é” seslerinin telâffuzu 3. ve 4. bölümündeki kuralların örneklerinde gösterildiği gibidir.
7. Bu tür zayıflayan “a” ve “é” seslerinin telâffuzu 3. ve 4. bölümündeki kuralların örneklerinde gösterildiği gibidir.
8. Hece ve kelime sonundaki ç sesi uzun ünsüz niteliği ile geldiğinde bu tür değişme olmaz: Meselâ, *aççık*, *gaççide*, *ğaççide* ve diğerleri.
9. Bu tür kelimelere sıfatın derecesini karşılayan “-raq, -rek” ekleri getirildiğinde onların ortasına çok zayıf bir geçici ünlü ilâve edilir.
10. Bu tür kelimelere sıfatın derecesini karşılayan “-raq, -rek” ekleri getirildiğinde onların ortasına çok zayıf bir geçii ünlü ilâve edilir.
11. Bu sesin telâffuzu Uygur dilindeki “simap” kelimesinin ilk hecesindeki *i* sesine yakındır.
12. Bu sesi telâffuz ederken art damağın ön kısmına yaklaşır.

AKT. MİNARA ALİYEVA